

WANDELROUTES MET OPDRACHTEN VOOR HET ONDERWIJS

De Stad Geschonden vertelt over de Haagse geschiedenis tijdens de Tweede Wereldoorlog. Met vier wandelroutes door vier Haagse buurten worden de sleutelperioden in de stad opnieuw tot leven gebracht.

1

BLOEMENBUURT

START- EN EINDPUNT: **Openbare Bibliotheek, Fahrenheitstraat 707 | Lengte: 2,5 km**

Oktober 1942 tot februari 1943: in de Bomen- en Bloemenbuurt worden de bewoners uit 175 straten geëvacueerd en de huizen in 75 straten gesloopt voor de bouw van de tankgracht, onderdeel van de Atlantikwall. **Menno Huizinga** woont in de Irisstraat en documenteert illegaal het vertrek van de bewoners, de sloop van de huizen en het graven van de tankgracht. Met deze wandeling komt je eerst meer te weten over de oorlogsgeschiedenis van de buurt, daarna volg je Menno met zijn verborgen camera.

2

DUINDORP

START- EN EINDPUNT: **Tesselsestraat 65 | Lengte: 3 km**

Nergens duurt de oorlog zo lang als in Duindorp: van 1939 tot 1953. Voor de aanleg van de Atlantikwall moeten velen in Den Haag hun woning verlaten. Na de oorlog kan iedereen weer naar zijn eigen huis, maar niet de Duindorpers. In 1945 wordt Duindorp namelijk een interneringskamp voor NSB'ers en andere verraders. Pas in 1947 kunnen de eerste Duindorpers terug, maar de laatste nieuwe huizen komen pas in 1953 beschikbaar. Leer de geschiedenis van Duindorp kennen met deze wandeling.

3

JOODSE BUURT

START- EN EINDPUNT: **GEMAK, Paviljoensgracht 20-24 | Lengte: 2,5 km**

Winter 1940 tot februari 1943. De Duitse bezetter registreert, isoleert en deporteert de joodse gemeenschap van Den Haag naar Polen. Aan de hand van dagboekfragmenten van de joodse scholiere **Edith van Hessen** en docent van het Joods Lyceum **dr. Italie**, leer je meer over het joodse leven in Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog en de deportatie van Haagse joden. In totaal worden 14.000 van de 17.000 joden weggevoerd. Naar schatting 12.000 joden komen om in de concentratiekampen. Edith en dr. Italie overleven de oorlog.

4

CLINGENDAEL

START- EN EINDPUNT: **eindhalte buslijn 18, Laan van Clingendael | Lengte: 2,5 km**

Loop door de geschiedenis van Clingendael, een van de mooiste landgoederen van Den Haag. Het is 1940, het landgoed staat leeg en wordt in beslag genomen als woning van **Dr. Arthur Seyss-Inquart**, de 'Unterführer' van het door Nazi-Duitsland bezette Nederland. Met deze wandeling kom je meer te weten over Seyss-Inquart als Reichskommissar, over zijn gezinsleven en over wat de oorlog heeft betekend voor het landgoed Clingendael.

TIP! De wandelingen zijn ook te downloaden als multimedia-tour voor de smartphone op www.haagshistorischmuseum.nl/wandelroutes

Let op: de multimedia-tours verschillen met de pdf-wandelingen en bevatten bijvoorbeeld geen opdrachten.

De Stad Geschonden - Route 3

DE JOODSE BUURT

Deze wandeling vertelt je meer over het joodse leven in Den Haag tijdens de Tweede Wereldoorlog en de deportatie van Haagse joden; in totaal worden 14.000 van de 17.000 joden weggevoerd. Naar schatting 12.000 joden komen om in de concentratiekampen. Aan de hand van dagboekfragmenten van de zestienjarige Edith van Hessen en de veertigjarige Dr. Italie kom je meer te weten over deze periode.

Edith van Hessen

Winter 1940 tot februari 1943. De Duitse bezetter registreert, isoleert en deporteert de joodse gemeenschap van Den Haag naar Polen. De scholiere **Edith van Hessen** heeft een joodse moeder en moet eind 1941 van de bezetter van haar school af en naar het Joods Lyceum. **Dr. Italie** geeft daar les in Latijn en Grieks. Hij houdt een dagboek bij en beschrijft daarin hoe de bezetter zijn joodse leerlingen isoleert, van school haalt en verplicht naar een nieuw Joods Lyceum laat gaan.

Dr. Italie

Eind 1942 - begin 1943 haalt de Haagse politie de kinderen en ouders uit hun huis en brengt hen naar het Joods Tehuis. Van daar lopen zij 's nachts naar het Staatsspoor, het huidige Centraal Station, waar de trein naar het doorgangshuis Westerbork klaar staat. Edith van Hessen haalt haar examen op het Joods Lyceum en duikt onder in de zomer van 1942. Dr. Italie volgen we tot zijn deportatie in februari 1943. Beiden overleven de oorlog.

START- EN EINDPUNT GEMAK, Paviljoensgracht 20-24
 LENGTE 2,5 km

Je staat hier bij tentoonstellingsruimte GEMAK.

1

Paviljoensgracht 20

In de oorlog is dit de joodse buurt, die dan sinds 300 jaar wordt bewoond door migranten uit Oost-Europa, de Asjkenaziem. Het gebouw van GEMAK was vroeger een tapijtenfabriek en werd in de winter van 1942-1943 gebruikt om joodse mensen te verzamelen voordat zij werden afgevoerd naar het Staatsspoor.

Je staat met je rug naar GEMAK. Ga rechtsom de steeg in. Ga linksaf de Wagenstraat in en loop door tot de hoek met de Gedempte Gracht.

2

American Bar, Wagenstraat

's Avonds is de Wagenstraat een vrolijke parade van mensen rond het theater Scala en de American Bar. Na de Duitse overname gaat het leven gewoon door, maar er komt een moment dat joden zelfs de café's niet meer in mogen. Eind 1940 begint de isolering van de joden. De veertigjarige dr. Italie schrijft hierover in zijn dagboek:

22 september 1940 : *Het departement van binnenlandse zaken verlangt een opgave van alle in dienst zijnde Joden, gerangschikt in groepen naar gelang van het aantal Joodse grootouders.*

21 oktober : *Vandaag zijn op school de formulieren uitgereikt, waarop de 'Arische' collega's moesten verklaren, dat zij en hun vrouw (of verloofde!) zuiver Arisch zijn. Ik geloof, dat alleen Degens een Joodse echtgenote heeft.*

27 oktober : *Alle ondernemingen van Joden moeten vóór eind November aangegeven worden. Het schijnt, dat men nog in 1940 wil klaar komen met de 'liquidatie' van de Nederlandse Joden. En er moet al een heel groot wonder gebeuren – te groot om er op te kunnen hopen – om deze ramp te voorkomen.*

28 november : *Nu bericht de krant dan toch eindelijk, dat Joden in openbare dienst moeten ontslagen worden wegens de actie van het Jodendom tegen Duitsland. 'Om de orde, veiligheid en rust in het bezette gebied te verzekeren'. Zo ongeveer begint het bericht!*

12 december : *Gisteravond ben ik in m'n eentje uit geweest en wel naar het West-End-theater in de Fahrenheitstraat, dus tamelijk dichtbij (bovendien was er genoeg maanlicht).*

Theater West-End.
(Collectie Haags Gemeente-archief)

links:
Theater Scala, foto uit
ca. 1950. (Collectie Haags
Gemeentearchief)

rechts:
American Bar, foto uit
1949. (Collectie Haags
Gemeentearchief)

VRAAG 1

Stel je voor dat je geboren bent in een joodse familie en meemaakt wat dr. Italie beschrijft. Noem drie dagelijkse activiteiten die je op den duur niet meer zou kunnen doen.

1

2

3

Loop terug door de
Wagenstraat tot Wagen-
straat 103, vroeger was
dit een synagoge.

3

Synagoge

Deze voormalige synagoge werd in 1844 in gebruik genomen. In de oorlog worden bijna alle synagogen in Den Haag geplunderd en zwaar beschadigd of verwoest. De synagoge aan de Wagenstraat wordt na de oorlog hersteld en weer gebruikt als gebedshuis.

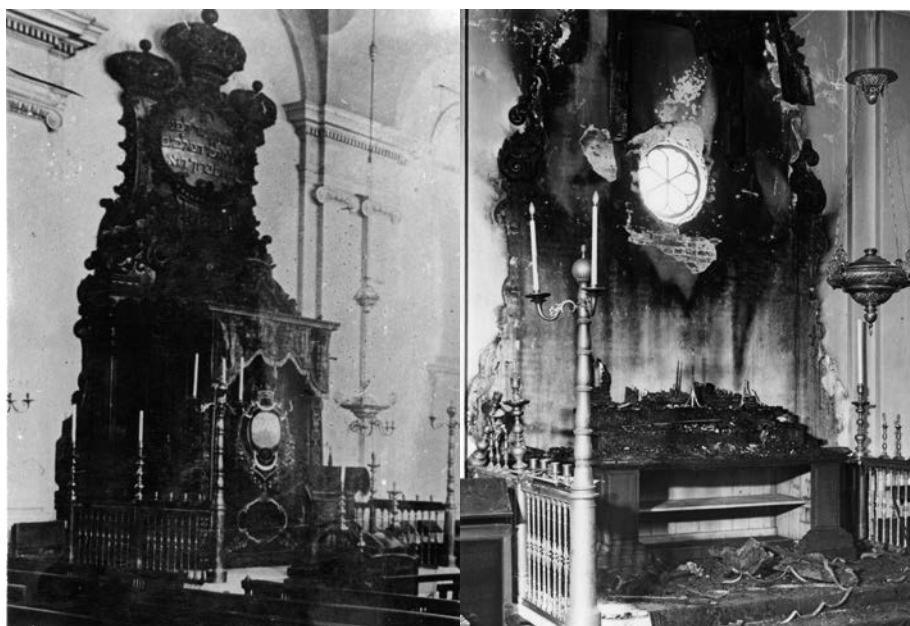
20 juli 1941 : In de Jodenbuurt zijn veel woningen besmeurd met het opschrift 'Jood' en hakenkruisen etc.

28 juli : Gisteravond is de sjoel [synagoge] in de Wagenstraat beklad, nadat de 'heren' eerst zorgvuldig de straat hadden afgezet om hun schone taak rustig te kunnen volbrengen.

10 augustus : De nieuwste verordening berooft de Joden van hun vermogen. Joden moeten hun contante gelden, cheques en spaartegoed [...] bij de bank van Lippmann-Rosenthal storten. Een bittere pil.

20 augustus : In Amsterdam, Den Haag en Rotterdam mogen de Joodse kinderen niet meer op openbare scholen, maar de gemeentebesturen moeten zorgen, dat er in October Joodse scholen zijn;

31 augustus : [...] Verder is het aan Joodse leerkrachten uitdrukkelijk verboden, onderwijs te geven, in welke vorm ook, aan niet-Joden en eveneens mogen niet-Joden geen les aan Joden geven.

Ark in de synagoge in de Wagenstraat voor en na de verwoesting, 1940/1941 (Collectie Haags Gemeentearchief)

VRAAG 2

Welke functie heeft de voormalige synagoge nu? Leg uit waaraan je dit kan zien.

Loop verder door de Wagenstraat en sla even verder rechtsaf de Nieuwe Molstraat in.

4

De nieuwe Molstraat

In dit soort straatjes en vaak nog veel kleiner, nauwer en viezer wonen de joodse arbeidersgezinnen. De gezinnen zijn groot en traditioneel: ze gaan trouw naar de synagoge en eten koosjer. Hiervoor kopen zij bij hun eigen bakker, slager en melkhandel. Ook trouwen zij met een meisje of jongen van hetzelfde geloof en spreken Jiddisch en Nederlands.

VRAAG 3

Kijk goed om je heen. Denk je dat dit nog steeds een joodse buurt is? Hoe zou je de buurt nu omschrijven?

Koosjer: eten dat ritueel is goedgekeurd en volgens de joodse spijswetten is bereid. De joodse wet kent veel voorschriften m.b.t. bereiden en eten van voedsel. Deze vinden hun oorsprong in de Tora. De bekendste voorschriften zijn het verbod op het eten van varkensvlees, paling en schelpdieren, en het verbod om melk- en vleesproducten gelijktijdig te nuttigen.

Loop door tot aan de Paviljoensgracht en zoek nummer 27a.

5

Joods Tehuis

Op nummer 27a stond het Joods Tehuis waar vrijwilligers joodse weeskinderen opvingen en eten gaven. Dit is in de oorlog de plek waar de Haagse politie zo'n 14.000 Haagse joden verzamelt voordat ze worden afgevoerd via het Staatsspoor, het huidige Centraal Station.

7 september 1941 : In het 'Groot-Duitse rijk' moeten de Joden nu een Jodenlap gaan dragen in het openbaar, in de vorm van een zespuntige ster, d.w.z. een mageen david, van gele stof, De middeleeuwen!

15 september : Door een nieuwe verordening is het 'optreden van Joden in het openbaar' weer eens beperkt. Zij mogen geen plaatsen meer bezoeken, die tot ontspanning, tijdverdrijf en voorlichting van het publiek dienen. Café's, schouwburgen, musea, etc. zijn dus nu verboden. Ook hotels, pensions etc.

6 november : De anti-Joodse verordeningen (men zegt, dat er nog tientallen op komst zijn) worden niet meer in de algemene pers gepubliceerd, maar alleen in het Joodse Weekblad, waarop dus wel iedere Jood geabonneerd moet zijn.

26 november : Joden moeten voor elke reis een vergunning vragen, waarvoor een kwartje verschuldigd is.

VRAAG 4

Het gebouw van het Joods Tehuis staat er nu niet meer. Wel is op deze plek informatie te vinden over wat hier tijdens de oorlog is gebeurd. Zie jij waar? Schrijf deze geschiedenis hieronder op.

De gele ster die joodse mensen verplicht op hun kleding moesten dragen.

Keer weer om en loop de Paviljoensgracht af tot de kruizing met de Stille Veerkade. Loop langs het standbeeld van Spinoza naar het Spinozahuis, Paviljoensgracht 72-74.

6

Spinozahuis

In 1669 betreft de Amsterdamse jood Baruch Spinoza hier een kamer waar hij zijn meesterwerk Ethica schrijft. Tot vandaag zijn er nog veel mensen die dit boek lezen. Spinoza behoort in de zeventiende eeuw tot de belangrijkste filosofen van de Verlichting.

Spinoza sterft op 44-jarige leeftijd aan tuberculose. Zijn huis blijft ingericht. Johan Herman Carp, een belangrijke NSB'er en vriend van NSB-leider Anton Mussert 'beschermt' in de oorlog het Spinozahuis. Op zijn initiatief halen de Duitsers Spinoza's boeken uit het huis en nemen zij de bibliotheek mee naar Berlijn.

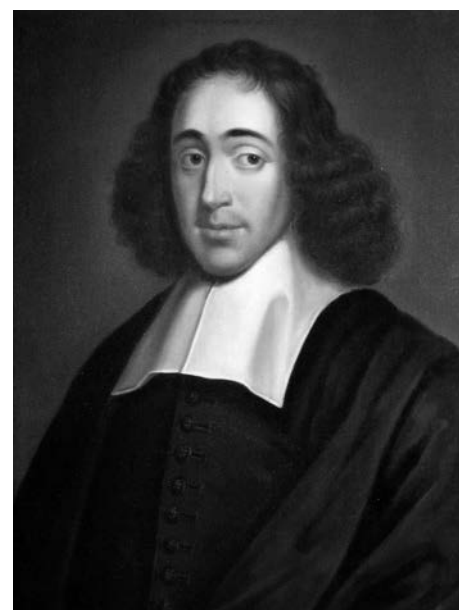
VRAAG 5

Waarom is het opmerkelijk dat Johan Herman Carp de spullen van Spinoza beschermt en mee laat nemen naar Berlijn?

Baruch de Spinoza, schilderij door onbekende kunstenaar, tweede helft 17e eeuw. (Collectie Haags Historisch Museum)

Sla linksaf en loop de Dunne Bierkade op tot aan de Wagenstraat.

7

Hoek Bierkade

Van vrijdagavond tot zaterdagavond kunnen de joodse mensen dit gebied niet verlaten. De joodse gemeenschap heeft zelf de ophaalbruggen betaald zodat zij hun buurt tijdens de sjabbat – hun rustdag op zaterdag – symbolisch konden afsluiten.

VRAAG 6

De sjabbat op zaterdag is de wekelijkse rustdag van joodse mensen, zij werken dan niet. Weet jij waarom sjabbat op zaterdag wordt gevierd? Zoek eventueel het antwoord op.

11 februari 1941 : Ook de Joodse artsen en advocaten moeten er nu aan geloven: met ingang van 1 Mei mogen ze hun diensten alleen aan Joden verlenen.

15 april : De Joden in Nederland moeten binnen 14 dagen hun radio-ontvangtoestellen inleveren.

23 april : In Den Haag hebben nu ook [...] alle café's het opschrift 'Joden niet gewenscht'.

30 april : Binnenkort moeten Joden ook verdwenen zijn uit gesubsidieerde orkesten.

4 juli : Joden mogen nu geen gebruik meer maken van publieke bad- en zweminrichtingen, dus ook niet van zeebaden. Verder mogen ze in badplaatsen geen kamers in pensions of hotels huren, en geen publieke lokalen of plantsoenen betreden.

22 juni : Joden mogen niet meer op de Scheveningse Boulevard komen en ook niet in 't Haagse Bos. Dit laatste is eigenlijk pas gebleken, toen een paar Joodse weeskinderen er uit gejaagd werden.

27 juni : Van nu af aan mogen Joodse winkels niet meer open zijn op Zondag. Dat zal dus voor ons betekenen, dat op die dag bakker en melkboer niet meer aan de deur kunnen komen.

Steek de Wagenstraat over en loop rechtdoor de Bierkade op. Loop een stukje verder over de Bierkade en sla links de Kranestraat in.

8

Winkel Polak

Na een Duitse verordening van 12 maart 1941 krijgen sommige joodse winkels en zaken ineens een buitenstaander als directeur aangesteld: een *Verwalter*. Zo wordt op 1 november de NSB'er Henrikes Verhagen directeur van de chocolade- en kruidenierswinkel van de familie Polak. Verhagen doet eerst nog aardig tegen de familie Polak, maar dat verandert als de leveranciers niet aan Verhagen willen leveren maar wel aan Polak, die vanuit een nieuw huis blijft handelen in chocola. Verhagen is daar woedend over. Niet lang daarna wordt Polak opgepakt en naar de Scheveningse gevangenis vervoerd.

30 juni 1941 : Vandaag ontvang ik eindelijk mijn benoeming als tijdelijk leraar aan (het Joods Lyceum in) de Fischerstraat. De maand Juni sluit slecht voor de Joden: [...] we mogen tussen 8 uur 's avonds en 6 uur 's ochtends niet meer op straat. We mogen ons niet ophouden in woningen enz., van niet-Joden. Niet-Joodse winkels mogen we alleen van 3 tot 5 uur betreden. In kapperszaken mogen we niet meer komen. Verder mogen we geen gebruik maken van openbare en particuliere vervoermiddelen (hierop zijn enige uitzonderingen) en publieke telefoons. Ook zijn voortaan allerlei beroepen verboden voor Joden.

Loop verder de straat in, steek de Amsterdamse Veerkade over en vervolg rechtdoor de Kranestraat.

9

Kranestraat

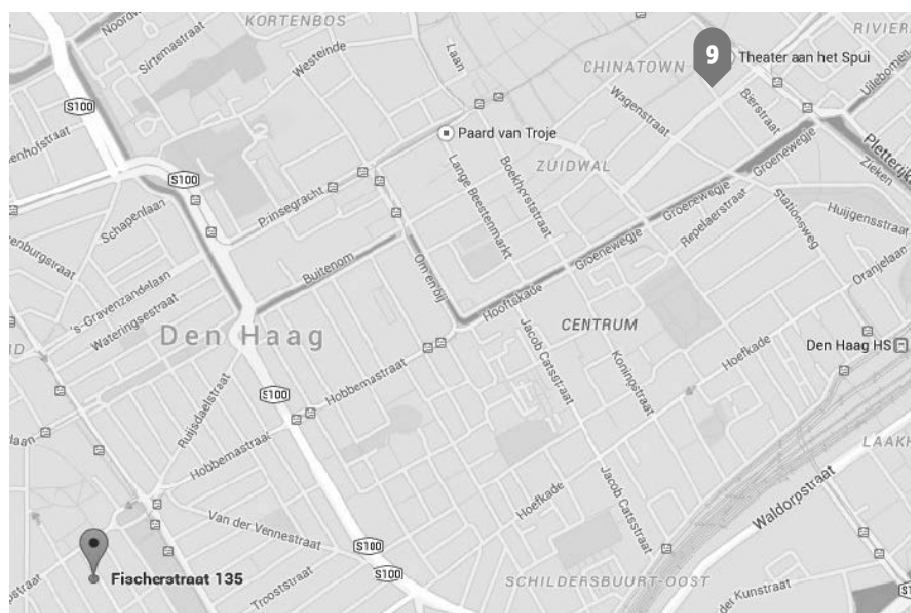
Na de zomervakantie van 1941 mochten joodse kinderen niet meer naar de gewone scholen. Voor hen richtte de joodse gemeenschap het Joods Lyceum in de Fischerstraat op. De school was er van 15 oktober 1941 tot 15 april 1943. Edith van Hessen is zestien jaar en zit op het Nederlands Lyceum als zij in haar dagboek schrijft:

29 augustus 1941 : En jawel hoor, vanavond staat het in de krant; we mogen niet meer naar school. Zie je nou wel!

VRAAG 7

Kan je je voorstellen hoe het zou zijn als je niet meer naar school zou mogen? Leg uit waarom je dat wel of niet erg zou vinden. Zou je net als Edith wel naar de nieuwe school gaan?

Voormalig Joods Lyceum in de Fisherstraat, foto uit 1981. (Collectie Haags Gemeentearchief)

8 oktober 1941 : De nieuwe school heet het Joods Lyceum en ligt een heel eind fiet-
sen aan de andere kant van Den Haag, in een onbekende buurt met sombere rijtjes
huizen. Het mistroostige gebouw in de Fischerstraat heeft heel wat jaren leegge-
staan en is verwaarloosd en smerig, met een vreemd allegaartje aan meubilair. Dat
kan mij niet schelen, zolang ik maar serieus aan de slag kan. Het wordt mijn laatste
schooljaar en volgend voorjaar zou ik eindexamen moeten doen.

17 oktober : De hoogste klassen komen met het plan aanzetten om voortaan tussen
de middag te dansen op school. Veel animo heb ik daar niet voor. Enfin. Toch is het
net een hele grote gezellige familie in de lunch pauze. Vier leerlingen briden; de
rest staat eromheen toe te kijken of praten. Ik wijd me aan mijn naaiwerk. Op zo'n
Joodse school ben je toch veel vlugger ingeburgerd en leer je elkaar toch sneller
kennen dan ergens anders.

21 februari : Het is eeuwen geleden dat ik voor het laatst schreef. Ik kom bijna
elke dag te laat op school- de verbindingen met de tram en bus zijn verschrikkelijk
slecht. Toch ga ik er nog steeds graag heen.

VRAAG 8

In haar dagboek schrijft Edith over het Joods Lyceum: "Op zo'n Joodse school ben je
toch veel vlugger ingeburgerd..." Wat bedoelt Edith hiermee? Leg je antwoord uit.

Bekendmaking in het
Joodsche Weekblad,
maart 1942.

1 mei 1942 : Vogelvrij verklaard zijn we nu...

4 mei : Allemaal hebben we al onze sterren op. Het werkt erg op mijn lachspieren.
Het is toch zo'n flauwekul dat gedoe met die sterren. De moppen verspreiden zich
sneller dan de geruchten. De mensen met sterren op worden gegroet. Ze nemen
de hoed voor je af en maken opbeurende opmerkingen. Het is prachtig. Vandaag
schijnt een Duitse soldaat Vader gegroet te hebben. Ik had ook een ster op mijn
sjaal genaaid, hetgeen niet mag, maar ik wacht tot er iemand wat van zegt. Op het
distributiekantoor was iedereen verbazend aardig. Iemand zei tegen mij: Doe dat
stomme ding toch af! Gooi het toch weg! Het is echt erg leuk.

10 mei : Het is een beroerd idee toch, als je voor de tennisbaan staat en er niet bin-
nen mag. Je ziet je kennissen, die gaan tennissen of hockeyen of roeien of zellen en
al die dingen zijn voor jou verboden. Als je ergens heen wilt fietsen, stuit je overal
op borden met 'Verboden voor Joden'. Maar toch loop ik fier met mijn ster rond. We
moeten die stomme dingen op bijna elke jas en jurk die we hebben naaien. Ik heb een
barstende hoofdpijn. Ik denk dat ik me er maar bij neer ga leggen. Uiteindelijk zal
alles wel gekomen. Ik houd me wel taai.

VRAAG 9

Waarom zegt Edith dat ze vogelvrij verklaard is? Leg uit wat ze hiermee bedoelt.

---

5 juli 1942 : Het is een mooie zomer; vandaag is het al bijzonder prachtig weer; maar wat voor genoeg kunnen wij Joden hiervan hebben? We mogen nergens komen (thans is ook het betreden van het Plein verboden) en we leven onder de dreiging van steeds noodlottiger maatregelen. Deze oorlog zal wel eens eindigen en vermoedelijk ten nadele van Duitsland. Maar zullen de Joden dit nog beleven?

9 augustus : De Duitse autoriteiten hebben door een extra-blaadje van het Joodse Weekblad laten bekend maken, dat de Joden, die niet opkomen voor de 'arbeidsverruiming' in Duitsland, of die geen Jodenster dragen, of zonder toestemming verhuizen, naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht worden.

17 augustus : Nu is de beurt aan de Haagse Joden voor deportatie. Er zijn of worden tussen de vijf- en zesduizend oproepingen verzonden. Ook ik zal wel binnenkort moeten vertrekken. Met deze gedachte ben ik verzoend, althans vertrouwd. Het Joods Lyceum moet met 1 december weg zijn uit de Fischerstraat. We worden overgebracht naar het gebouw van de Joodse school aan de Bezemstraat, dus voor mij dichtbij.

30 november : In de Bezemstraat worden onze lokalen in orde gemaakt met medewerking van enige leraren en leerlingen. De lessen kunnen zeker over 2 of 3 dagen beginnen. Veel zin heeft het allemaal niet, want het tempo van de verwijdering der Joden uit Den Haag is vrij snel. Per week gaan er wel een 500 à 600 en meer dan 5000 Joden zullen er hier wel niet zijn (afgezien dan van de talrijke ondergedokenen). Dus nog 2 of 3 maanden.

VRAAG 10

Kijk nog eens naar je antwoord op vraag 1. Wat zou je nu antwoorden?

Loop de straat uit tot de St. Jacobstraat. Kijk hier door het hek naar het graf van Baruch Spinoza. Sla dan (links) de St. Jacobstraat in naar het Rabbijn Maarsenplein.

10

Rabbijn Maarsenplein / Bezemstraat

Dit was het schoolplein, hier spelen de kinderen van de buurt. De school aan de Bezemstraat wordt pas exclusief joods als de Duitse bezetter dat bepaalt in het tweede jaar van de oorlog.

VRAAG 11

Op het voormalige schoolplein van de school aan de Bezemstraat staan verschillende speeltoestellen. Een hiervan is het Joods Kindermonument. Zie jij welke dit is? Omschrijf het speeltoestel.

Bordjes aan duinpad met anti-Joodse opschriften, foto uit ca. 1942. (Collectie Haags Historisch Museum)

Verlaat het plein rechts via de Bezemstraat, kruis de Gedempte Gracht, loop rechtdoor via Voldersgracht tot de hoek met de Grote Marktstraat.

11

Grote Marktstraat

2 en 3 juni 1942 : Ik voel het einde naderen. Niet van mij, maar van de oorlog. Ik kan niet slapen. Sinds een uur vliegen er al massa's vliegtuigskadrons boven ons hoofd. Engelsers. Ze vliegen naar Duitsland. Al de derde nacht. Keulen en Essen zijn al verwoest. Welke stad zal vannacht aan de beurt zijn? Het is een hels lawaai aan een stuk door. Enkele bommen zijn ook hier in de buurt gevallen. Toch vind ik het een gerust gevoel. Die bombardementen zijn tenminste het bewijs dat er ergens iemand iets onderneemt!

26 juni : Afgelopen woensdag moesten alle joodse mensen hun fiets inleveren. Een drukte van jewelste. Lange rijen. Massa's vrienden en bekenden, uiteraard. Het leek wel een receptie. Ik moest van half elf tot twee uur wachten. Geen Jood mag nu meer fietsen. Wat een vuile rotstreek! Zelfs dat pakken ze je af. Enfin, de laatste tijd houd ik me voortdurend maar voor ogen: Als de nood het hoogst is, is de redding nabij. Gisternacht is Bremen opnieuw gebombardeerd. Wanneer zal nu eindelijk het einde komen?

18 augustus 1942 : Vannacht om 1 uur moet het eerste grote transport Joden uit Den Haag naar het Oosten. De achterblijvende familieleden en vrienden kunnen hen niet uitgeleide doen, daar men na 8 uur binnenshuis moet zijn. Wij zijn alvast bezig, allerlei aan te schaffen voor de reis, die immers ook ons te wachten staat.

1 september : [...] we moeten dit huis vóór morgenochtend 10 uur verlaten. De 2 heren van de S.S. [...] deelden tevens mee dat we in aanmerking kwamen voor Polen. Kijken, of onze vrijstellingen iets helpen.

7 oktober : Vrijwel alle Joodse mannen hier waren tegen 9 oktober opgeroepen voor een werkkamp. Dit is nu opeens weer afgelast. [...] Maar uitstel zal zeker geen afstel zijn.

8 november : Alles ademde vrede, maar... op de Paviljoensgracht vóór het Joodse Tehuis zagen we een agent op post staan, want in dat huis zat weer een bezending Joden opgesloten, die gisteren opgepakt waren. Het Joodse Tehuis is tegenwoordig het verzamelpunt voor de slachtoffers.

1 december : Soms verlang ik er naar, dat ze ons nu ook maar komen halen; zó sterk is de spanning der dagelijkse onzekerheid.

VRAAG 12

Wat zou je zelf in een kleine koffer meenemen als je in de situatie zou verkeren die dr. Italie hier beschrijft? Schrijf drie dingen op.

1

2

3

Sla links de Grote Marktstraat in. Sla verderop linksaf de Raamstraat in. In die straat vind je rechts eerst het voormalige Joodse Weeshuis en even verder links de voormalige HBS.

12

Raamstraat 28

De joodse scholieren van deze Hogere Burger School (HBS – nu vergelijkbaar met havo/vwo) gaan na de zomervakantie van 1941 naar het Joods Lyceum aan de Fischerstraat. Zomer 1942 doet Edith examen en ze slaagt. Haar vader beseft dat de redding niet nabij is en schrijft: “*Het is eigenaardig hoeveel een mens kan verdragen zolang het maar in kleine hoeveelheden wordt toegediend. Het is net als met vergif dat je zonder gevaar kunt slikken. Als je maar met kleine hoeveelheden begint en de dosis geleidelijk opvoert, zal je lichaam er uiteindelijk aan wennen.*” Het is de hoogste tijd zelf iets te ondernemen. Edith duikt eind juli onder bij een gezin in Breda.

7 januari 1943 : ...een prachtige brief van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming [...], ondertekend door den secretaris-generaal Van Dam, waarin staat dat [...] ons gezin zal worden geplaatst op de lijst-Van Dam en dus te zijner tijd naar Barneveld (of elders in Nederland) gestuurd worden, maar niet naar Westerbork of Polen.

VRAAG 13

Wat zou jouw reactie zijn op de brief van secretaris-generaal Van Dam?

---

21 februari 1943 : Het is nu zondag en ik kan in betrekkelijke rust over de doorstane emoties schrijven. De vorige donderdagavond om kwart over negen werd er gebeld: politie! Alle mensen [...] en ook wij moesten onze bagage inpakken, want we zouden weggevoerd worden. Een beroep op onze Barneveld-stempels hielp niet. [...] Om kwart over één kwam een overvalwagen ons allemaal halen. Het ging regelrecht naar het Staatsspoor, waar we in de trein geloodst werden. De voormannen van de Joodse Raad deden bij Fischer [Hoofd exportatie joden in Den Haag] een goed woord voor mensen, die 'gesperrt' waren, dus ook voor ons. Inderdaad werden we na een poosje uit de trein geroepen en daar stond Fischer zelf op het perron. Hij bekeek onze persoonsbewijzen en zei, dat we naar huis konden gaan. Met inbegrip van de gemengd gehuwden zullen er nu zeker niet meer dan 2000 Joden in Den Haag over zijn.

VRAAG 14

Wat zou dr. Itale bedoeld hebben met een 'Barneveld-stempel'?

---

25 februari 1943 : Af en toe duikt het gerucht op, dat de leraren, die naar Barneveld moesten, uitstel zullen krijgen. Ik wou, dat het waar was, maar ik geloof er niets van. Als het waar is, zullen we 't zeker vandaag nog wel horen.

28 februari : Zondag, van tien uur af begonnen de bussen te rijden. Het werd wel half twaalf, vóórdat wij afgehaald werden.

Loop de Raamstraat uit, sla rechtsaf en even verder linksaf de Paviljoensgracht op, terug naar het gebouw van GEMAK.

13**Paviljoensgracht**

Van de 276 leerlingen die op het Joods Lyceum zaten, hebben er 161 de oorlog niet overleefd. Van de 43 leerkrachten zijn er 15 niet terug gekomen. Van de overlevenden hadden 17 een Barneveld-stempel; anderen doken onder.

Dr. Itale en Edith van Hessen overleefden de oorlog. Dr. Itale werd eind februari 1943 naar het Joods Tehuis in Barneveld overgebracht en later dat jaar naar Kamp Westerbork. In september 1944 werd hij op transport gesteld naar concentratiekamp Theresienstadt, waar hij in de nacht van 8 op 9 mei 1945 werd bevrijd. Edith van Hessen dook in juli 1942 onder in Breda, dat in oktober 1944 werd bevrijd.

EINDE ROUTE